

УДК 37:316.624–053.5

НАТАЛІЯ ЗОБЕНЬКО
(Черкаси)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Проаналізовано підходи до вивчення проблеми девіантної поведінки неповнолітніх, виділено основні компоненти та етапи виникнення девіацій, акцентовано увагу на проявах у дітей соціальних девіацій.

Ключові слова: *девіантна поведінка, деструктивна поведінка, делінквентна поведінка, дезадаптовані діти, норма, соціальна норма, девіантологічна теорія.*

Інтерес до проблеми девіантних проявів серед неповнолітніх та їх профілактики дедалі більше зростає, оскільки девіантна поведінка дітей набула в суспільстві впродовж останніх десятиріч значного розповсюдження. Крім того, встановлено, що девіантна поведінка неповнолітніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву

небезпеку, як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства.

У сучасній науковій літературі можна знайти різні визначення девіантної поведінки. Так, В. Іванов під відхиленнями в моральному розвитку розуміє початкову стадію процесу асоціального формування особистості [5, с. 47]. В. Попов уводить узагальнене поняття соціального відхилення як такого прояву діяльності, способу життя і поведінки індивіда, що суперечить соціальній нормативності. Спробу дати більш чітке тлумачення поняття “відхилення в поведінці” з позиції психолого-педагогічних знань здійснила Р. Раєвська, називаючи девіантною поведінку, яка не відповідає моральним нормам. Вона вважає, що така поведінка відрізняється від кримінальної тим, що не передбачає порушення норм права, а від аномальної тим, що вона властива психічно здоровим дітям. Найбільш типовими проявами такої поведінки є: відсутність позитивних інтересів, негативізм, недисциплінованість, конфліктність, агресивність [14, с. 8]. О. Печенюк розглядає девіантну поведінку як таку, що суперечить загальноприйнятим нормам і у своїх крайніх проявах має характер правопорушень, які не підлягають кримінальному покаранню. До певних стереотипів девіантної поведінки він відносить такі: систематичне ухиляння від навчання, утечі з дому і бродяжництво, адикція, агресія [13, с. 10]. М. Вострокнутов уживає термін “делінквентна поведінка” і визначає її як учинки дітей, що є асоціальними за своєю спрямованістю, систематично повторюються і складають стійкий стереотип дій на фоні порушення правових норм, але не передбачає кримінальної відповідальності з причин обмеженої суспільної небезпеки цих дій або недосягнення делінквентом віку кримінальної відповідальності [1, с. 23].

Деякі вчені стосовно дітей із відхиленнями в поведінці пропонують термін “діти групи ризику” і “діти з деструктивною поведінкою”.

До дітей групи ризику Л. Олифіренко і Т. Шульга відносять дітей із проблемами розвитку, з проявами соціальної і психолого-педагогічної дезадаптації. Деструктивною вважають поведінку, що характеризується постійним порушенням норм і правил, прийнятих у суспільстві, зневагою до прав інших людей. Діти з деструктивною поведінкою неслухняні, непокірні, свавільні, конфліктні. Не дивлячись на те, що, як правило, у цих дітей збережений інтелект, вони погано вчаться у школі, у них напружені відносини з педагогами й однокласниками.

Подібну характеристику дітей із відхиленнями в поведінці можна знайти в дисертаційній роботі Д. Гурова [4, с. 19]. Важливо підкреслити, що деструктивну поведінку слід відрізнити від подібних відхилень у поведінці, які можуть іноді спостерігатись у дітей у певні вікові періоди розвитку, зокрема, під час вікових криз. Вони мають тимчасовий характер, деструктивна ж поведінка – більш тривала. У працях М. Галагузової вживаються терміни “діти з девіантною поведінкою”, “деструктивною”, а також “дазадаптовані діти” [9]. На її думку, усі ці поняття дуже близькі, мають соціально-психологічний зміст і характеризують дану категорію дітей із позиції соціальної норми, а точніше, невідповідності їй. Найбільш характерними проявами поведінки таких дітей є: агресивність, конфлікти з учителями, батьками, однолітками, бродяжництво, уживання алкоголю і наркотиків, правопорушення. Їх поведінка вимагає відповідної корекції. Ф. Патакі, розглядаючи проблему деві-

антної поведінки, визначає два важливі критерії, які, на його думку, розкривають її суть: 1) порушення загальноприйнятих норм; 2) нанесення шкоди окремим індивідам, суспільству [11, с. 92]. В. Менделевич [8] і Ю. Клейберг [6] розуміють під девіантною поведінкою окремі вчинки або їх систему, що суперечать прийнятим у суспільстві нормам і правилам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, дезадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації чи у вигляді ухиляння від морального або естетичного контролю над власною поведінкою. На нашу думку, це одне з найбільш ґрунтовних тлумачень поняття “девіантної поведінки”, з яким можна повністю погодитись. Аналізуючи явище девіантної поведінки, вважаємо за доцільне підкреслити, що воно належить до такого класу явищ, які можуть бути вивчені тільки в результаті спільних зусиль учених – представників багатьох наук: педагогіки, психології, права, медицини, соціології та інших, які у своїй сукупності утворюють спеціалізовану галузь знань – девіантологію. Предметом її вивчення є всі форми соціальної патології: злочини, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо.

Відзначимо, що переважна більшість учених при розгляді проблеми девіантності виходить зі співвідношення цього поняття з поняттям соціальної норми. Такі норми формуються в усіх сферах суспільного життя і регулюють суспільні відносини, забезпечуючи, з одного боку, відносну універсальність людської поведінки, а з другого – формуючи основу для реалізації функції соціального контролю, застосування різних санкцій. Під нормою найчастіше розуміють найбільш доцільну, ефективну форму будь-якого явища матеріальної і духовної сфери діяльності людей. Деякі автори під нормою розуміють адаптивну саморегульовану поведінку, що зумовлена внутрішньою відповідальністю індивіда перед собою і людьми (Б. Братусь, В. Раєва), інші – як взаємодію індивіда з мікросередовищем, яке адекватне потребам і можливостям його розвитку, соціалізації (С. Косабуцька). Норма – це розпорядження, що служить загальними вказівками для соціальної дії. Людська поведінка завжди має визначену впорядкованість, що є наслідком підпорядкування загальним очікуванням чи нормам.

Тому, соціальні норми є регуляторами не будь-якої діяльності людини, а тільки її суспільної поведінки. Російський учений І. Бестужев-Лада відзначає, що соціальна норма – це правило, зразок, які стихійно сформувалися, або встановлені державою, і визначають ту чи іншу форму життєдіяльності людей, уключаючи і деякі аспекти умов життя, а також стереотипи свідомості і поведінки. Соціальна норма виражає не реальну поведінку, а поведінку нормативну, визначає межу, міру допустимого, дозволеного і недозволеного в поведінці і діяльності людей, соціальних груп. Ці межі історично сформовані в конкретному суспільстві і визнаються більшістю його членів. Відхилення від норми, зазвичай, не схвалюється, оскільки веде до дезорганізації соціального життя, соціальної аномії. Девіантна поведінка – антипод конформізму в найбільш чітко вираженій формі. Соціальні причини девіантної поведінки пов’язані з розривом між соціокультурними цілями суспільства і соціально схваленими засобами їх досягнення. Слід підкреслити, що соціальні цінності, норми і відносини можуть бути досить суперечливими, тому й межі девіантної поведінки рухливі і співвідносяться зі змінами в соціокультурних цінностях та іншими обставинами. Недивлячись на те, що

більшість членів групи, спільноти конформно ставляться до загальноприйнятих норм, абсолютне дотримання норм і правил у суспільстві є досить проблематичним, тому девіації допускаються, але тільки в певних межах, не порушуючи функціонування спільноти в цілому.

Маємо підстави стверджувати, що норма передбачає: можливість регуляції поведінки; відповідальну поведінку; емоційну стійкість особистості; адаптовану особистість; несуперечливість правам і свободам людей. Тому, цілком правомірним буде висновок, що девіація і норма є взаємодоповнюючими і разом із тим амбівалентними поняттями. Виходячи з вищесказаного, можна виокремити три основних компоненти девіації: 1) норма чи очікування, що є критерієм оцінки девіантної поведінки; 2) людина, якій властива девіантна поведінка; 3) певний соціальний суб'єкт, який реагує на подібну поведінку відповідним чином. Як підкреслює Я. Гілінський, девіантність виражається в масових і стійких формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам чи очікуванням [2, с. 55].

Зазначимо, що прийнято розрізняти два види девіацій: позитивні, що в кінцевому результаті визначають прогресивний вектор еволюційного розвитку суспільства, сприяють подоланню старих і запровадженню нових стандартів поведінки, і негативні, що не тільки суперечать прийнятим у суспільстві моральним нормам, стандартам, але й дезорганізують усталений порядок взаємодії між соціальними суб'єктами. В історичному контексті межа між позитивними і негативними проявами соціальних девіацій є досить умовною, оскільки будь-яка дія оцінюється тільки в рамках конкретних морально-правових вимог.

У дослідженнях багатьох учених, які стосуються проблеми девіантної поведінки, звертається увага також на існування так званих індивідуальних розладів поведінки індивідів у вигляді не чітко виражених, або випадкових девіацій. Наприклад, М. Гомонов, який вивчав дані індивідуальні особливості, вважає, що подібні девіації, як правило, коригуються безпосередньо учасниками такої взаємодії. Оскільки індивідуальні основи поведінки в цілому представляють досить складний "симбіоз позитиву й негативу", то подібні відхилення є типовими для багатьох людей. Безперечно, сюди не належать девіанти з постійними розладами поведінки, девіантна поведінка яких виступає як основна особистісна характеристика [3, с. 2]. Більшість учених (Ю. Антонян, Е. Астеміров, М. Кудрявцев, Т. Чапурко) виокремлюють дві найбільш загальні форми поведінкових девіацій: неконформна поведінка (нестандартна, ненормативна, але не деструктивна) і делінквентна поведінка (протиправна, злочинна). Відзначимо, що різні види соціальних девіацій часто мають єдиний комплекс детермінант і володіють певною взаємозумовленістю, у результаті чого нерідко спостерігається перехід у поведінці конкретної особи від однієї девіації до іншої.

Що стосується протиправної поведінки неповнолітніх, то цікавим є механізм формування і закріплення негативних девіацій. На думку багатьох дослідників, він безпосередньо пов'язаний із неадекватною реакцією суспільства на ту чи іншу форму соціальної девіації, зокрема, "наклеюванням ярликів" на девіантів (явище стигматизації), які стають у майбутньому своєрідним компасом для молодих людей. Стосовно питання періодизації процесу криміналізації особистості, у науковій літературі існують різні під-

ходи. Так, деякі вчені вважають, що первинне порушення соціальних норм, зазвичай, має випадковий характер. Пізніше рушійною силою протиправних дій стають корисливі мотиви або мотиви отримання задоволення. Осуд негативних дій індивіда з боку суспільства закріплює за ним статус девіанта (правопорушника, злочинця). У подальшому має місце активна реалізація набутого соціального статусу, що виражається в систематичних протиправних діях. Е. Ленерт виокремлює такі етапи процесу соціальної деформації девіанта: порушення індивідом правил і норм поведінки; негативна реакція суспільства; повторне порушення норм і правил поведінки, що може бути викликане почуттям образи на інших людей, ворожості до навколишнього середовища; негативна реакція суспільства, осуд, стигматизація; зміцнення позицій індивіда на злочинному шляху, ідентифікація себе зі злочинним типом [9].

Інший учений П. Фріс, досліджуючи проблему девіантної поведінки неповнолітніх, виокремлює три основні етапи переходу девіантної поведінки в делінквентну. Першим етапом він вважає соціально-педагогічну занедбаність, що найчастіше розвивається в дітей унаслідок тривалого перебування в несприятливих життєвих умовах (найчастіше в неблагополучній сім'ї) і характеризується різними особистісними деформаціями. Другий етап – учинення окремих протиправних дій, що незабаром переходять у систематичні правопорушення і злочини та знаменують початок третього етапу [17]. Учені В. Шапінський і В. Мареев виокремлюють у структурі формування девіантної поведінки чотири основні ланки: проблемна ситуація; ціннісно-нормативна регуляція; прийняття рішення; здійснення проступку [10, с. 31].

Упродовж останнього десятиріччя виникло багато робіт провідних російських учених, зокрема В. Афанасьєва, Я. Гілінського, В. Соколова, В. Кудрявцева, В. Юстицького та інших, у яких обґрунтовуються різні підходи до вивчення соціальних девіацій: як наслідку відхилень у психологічно-особистісному розвитку; як результату стигматизації; як результату суспільно-політичних процесів; як природного результату нормальних соціальних процесів, властивих всім суспільним формаціям. Посилюються тенденції до створення єдиної загальної девіантологічної теорії, що досліджує структурні детермінанти девіацій, психологію процесів прилучення індивідів, груп до девіантних форм поведінки, а також ефективність соціального реагування на світоглядні і поведінкові девіації. У сучасній девіантології сьогодні існують біологічні, психолого-педагогічні, соціологічні, кримінологічні підходи, проте, на нашу думку, вони є дещо умовними, оскільки всі теорії мають міждисциплінарну спрямованість. Аналізуючи праці сучасних учених, які досліджують проблему девіантної поведінки загалом і неповнолітніх зокрема, слід підкреслити, що в них відчувається досить сильний вплив таких відомих зарубіжних авторів, як Е. Фром, Р. Мертон, Е. Саттерленд, В. Фокс та ін. Так, багато вчених, досліджуючи причини появи девіацій у молодіжному середовищі, використовує і далі розвиває положення теорії аномії і стигматизації, висловлені Р. Мертоном.

Явище аномії можна визначити як напругу і дезорганізацію. Стан аномії серед неповнолітніх і молоді часто провокується тим, що молоді люди, унаслідок правової безграмотності, або недостатньої грамотності, не знаходять відповідних норм, необхідних в адекватній орієнтації в соціально-правовому

просторі і прийнятті відповідних рішень. Молоді люди не отримують своєчасної відповідної підказки з боку суспільства. Аномія проявляється в молодіжному середовищі в цинізмі однієї частини молоді, яка користується всіма благами життя і агресивністю іншої частини молодих людей, позбавлених усього цього через певні життєві обставини, від них незалежні.

Теорія “диференційованого зв’язку”, запропонована Е. Саттерлендом, теж часто використовується сучасними російськими вченими при поясненні окремих видів девіацій. Суть теорії може бути зведена коротко до таких основних моментів: 1) девіантній поведінці навчаються; 2) навчання відбувається у групах, де індивіди пов’язані певними міжособистісними відносинами; 3) навчання девіантній поведінці включає: засвоєння прийомів здійснення правопорушень і злочинів, оцінку правових норм, на основі якої формується специфічна спрямованість мотивів, установок; 4) молода людина стає девіантом (делінквентом) у результаті переважання в неї оцінок, які сприяють порушенню закону; 5) диференційовані зв’язки розрізняються в залежності від їх частоти, тривалості, інтенсивності; 6) девіантна поведінка виражає загальні потреби і цінності, так само, як і недевіантна, проте задовольняються ці потреби протиправним шляхом.

Теорія субкультури спирається на основні положення теорії аномії і диференційованого зв’язку. Вона передбачає, що молода людина існує і розвивається у групі собі подібних, де існує певна система цінностей, схожа з системою цінностей суспільства, але все ж має певну специфіку. Делінквентність субкультури молоді розвивається, оскільки існує проблема пристосування молодих людей, особливо тих, які належать, до нижчих прошарків населення. Виникає конфлікт між цінностями, які орієнтують на успіх і обмеженими можливостями в досягненні успіху.

Таким чином, основні положення наведених концепцій дозволяють зробити висновок, що в них містяться цінні ідеї стосовно оцінки девіантної поведінки, зокрема: девіантну поведінку неповнолітніх і молоді не можна зрозуміти без аналізу зв’язків із загальноприйнятими символами успіху в суспільстві, де відбувається процес становлення молодої людини; у появи тих чи інших видів девіантної поведінки молоді, а також досягненні успіху молодими людьми законними способами і засобами важливу роль відіграє соціально-правова структура суспільства; оцінка суспільством дій молодої людини має досить сильний вплив, часто від неї залежить, чи стане молода людина девіантом (делінквентом).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вострокнутов Н.В.* Типология делинквентного поведения детей и подростков / Н.В. Вострокнутов // Социальная дезадаптация : нарушения поведения у детей и подростков. – М. : “Тенезис”, 1996. – 242 с.
2. *Гишинский Я.И.* Социология отклоняющегося поведения и социального контроля / Я. И. Гишинский // Рубеж. – 1992. – № 2. – С. 55–58.
3. *Гомонов Н.Д.* Психические девиации и преступное поведение: автореф. дисс. ... докт. юр. наук : 12.00.08 / Н.Д. Гомонов. – М., 2002. – 31 с.
4. *Гуров И.Н.* Педагогические аспекты профилактики правонарушений среди несовершеннолетних в системе работы органов внутренних дел : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / И.Н. Гомонов. – Ставрополь. – 2004. – 205 с.

5. Иванов В.Н. Девиантное поведение. Причины и масштабы / В. Н. Иванов // Социально-политический журнал. – 1995. – № 2. – С. 47–50.
6. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения / Ю.А. Клейберг. – М. : “Юрайт-М”, 2001. – 160 с.
7. Кудрявцев Б.Н. Социальные отклонения / Б.Н. Кудрявцев. – М. : Юр. л-ра, 1989. – 193 с.
8. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. – М. : МЕД-пресс, 2001. – 432 с.
9. Методика и технологии работы социального педагога / под ред. М. А. Галагузовой, Л.В. Мардахаева. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
10. Методика и технологии работы социального педагога / под ред. В. А. Шапинского, В.И. Мареева. – Ростов-на-Дону : “Феникс”, 1997. – 311 с. – (Глава «Девиантное поведение и социальный контроль»).
11. Патаки Ф. Некоторые проблемы девиантного поведения / Ф. Патаки // Психол. журнал. – 1987. – № 4. – С. 92–102.
12. Петрынин А.Г. Педагогическая реабилитация несовершеннолетних с девиантно-криминальным поведением : психолого-педагогическая и медико-социальная помощь : [учебно-методическое пособие] / А.Г. Петрынин, А.М. Печенюк. – М. : Академия, 2001. – 148 с.
13. Печенюк А.М. Управление современной школой / А.М. Печенюк, С. П. Машковец. – Хабаровск : Графика, 1996. – 193 с.
14. Раевская З.А. Предупреждение отклонений в нравственном поведении детей и подростков: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / З. А. Раевская. – М., 1984. – 18 с.
15. Фрис П.Л. Криминологические и уголовно-правовые проблемы профилактики преступлений несовершеннолетних / П. Л. Фрис. – М. : Юрист, 1983. – 248 с.

НАТАЛИЯ ЗОБЕНЬКО

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Проанализированы подходы к исследованию проблемы девиантного поведения несовершеннолетних, выделены основные компоненты и этапы формирования девиаций, акцентировано внимание на проявлениях у детей социальных девиаций.

Ключевые слова: девиантное поведение, деструктивное поведение, делинквентное поведение, дезадаптированные дети, норма, социальная норма, девиантологическая теория.

NATALIA ZOBENKO

RESEARCH OF A PROBLEM OF DEVIANT BEHAVIOUR OF TEENAGERS

The approaches to the study of a problem of deviant behaviour of teenagers are analysed, main components and stages of origin of deviations are underlined, attention is accented on displaying of social deviations of children.

Keywords: deviant behaviour, destructive behaviour, delinquent behaviour, dissocialised children, norm, social norm, deviantological theory.

Одержано 21.04.2010, рекомендовано до друку 12.05.2010.